

Никола Р. Живић¹
Немања Д. Радовановић²
Универзитет у Приштини са привременим
седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Катедра за социологију
Косовска Митровица (Србија)

316.334.53/.56(497.11)::929 Јовановић Д.
316.334.56(497.11)::929 Јовановић Д.
Прећледни научни рад
Примљен 03/05/2022
Измењен 19/06/2022
Прихваћен 19/06/2022
doi: [10.5937/socpreg56-37672](https://doi.org/10.5937/socpreg56-37672)

СЕЛО И ГРАД (РАЗЛИКЕ И МЕЃУЗАВИСНОСТ) У ДЕЛУ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА³

Сажетак: Више од свега, у свом научном и политичком раду Драгољуб Јовановић се интересовао за питања села и сељаштва. Велики је и разноврстан број тема и проблема које је у оквиру поменутог питања Д. Јовановић обрадио. У раду ће бити разматрани Јовановићеви ставови о селу и граду, тј. разлике и међузависности између ова два типа насеља. Настојали смо да Јовановићева схватања односа села и града сагледамо на више нивоа имајући у виду да се град у његовим радовима готово увек појављује у служби бољег разумевања положаја села и сељака. Рад је заснован на анализи доступног дела Драгољуба Јовановића, као и литератури која се бави животом и делом овог аутора. Онде где је то било потребно, разматрали смо и другу релевантну литературу која се односи на тему рада. Узимајући у обзир чињеницу да је рад Д. Јовановића у области социологије недовољно познат, циљ истраживања био је пронаћи релевантне социолошке увиде овог аутора о односу села и града. Сматрамо да томе у прилог иде и чињеница да је добар део тих разматрања и данас актуелан.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, село, град, међузависност

УВОД

У нашој савременој историји Драгољуб Јовановић остао је упамћен углавном по својој политичкој делатности⁴, док је његов рад у области социологије недовољно истражен. Своја прва социолошка знања стицао је у Француској где је на Сорбони (1923. године), под менторством француског социолога Селестена Буглеа (Célestin

¹ nikola.zivic@pr.ac.rs

² nemanja.radovanovic@pr.ac.rs

³ Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200184).

⁴ О политичком деловању Д. Јовановића види више у Živić (2021), N. Jovanović (1994), N. Jovanović (2000), Jakšić (1991), B. Petranović (1993).

Bouglé), одбранио докторат на тему „Најбољи принос од радничког рада” (Le Rendments Optimum du Travail Ouvrier). Као разлог због којег је социолошки опус Д. Јовановића, првог доктора социолошких наука код нас, остао непознат, Надић наводи његов сукоб са властима након Другог светског рата. Због тога што се са представницима власти није слагао о правцима развоја југословенског друштва, одстрањен је из политике и са Универзитета, а одмах затим и осуђен на девет година затвора (Nadić, 2006). Тиме је наша социолошка мисао ускраћена за један импозантан опус, који је званична политика анатемисала, цензурисала и сакрила од очију јавности (Dinić, 1999).

Јовановићево схватање социологије, обликовано под утицајем француске социолошке школе, уско је везано за његово разумевање позива социолога који не би требало да буде само теоретичар, већ и човек од акције, човек којег теоријски рад припрема за практичну делатност (Miljković, 1993). Самим тим, констатација да социолошки дух одушевљава за политику и припрема за политички рад (Јовановић, 1997а) не изненађује, и илуструје начин на који је деловао и радио. Иако је његов стваралачки рад огroman (35 посебних издања, 406 чланака и приказа и 85 важнијих рукописних текстова)⁵, све написано нема исту вредност. За процену теоријске вредности Јовановићевих схватања значајан је контекст у коме је настало и улога коју му је аутор наменио (Mitrović, 1993). Иако му се замера на теоријски неутемељеним прогнозама, фрагментарно тачним констатацијама, противуречностима и недоследностима у доказивању (Stefanović, 1987), сматрамо да је његово дело вредно пажње и да рад на истраживању његовог социолошког значаја тек предстоји.

За нашу социологију посебно су важна његова истраживања у области рада (положај радничке класе, индустријска организација рада, стимуланси радничке делатности и сл.) којима се бавио пре свега у поменутој докторској дисертацији, али и у неким другим радовима (о томе више у Nadić, 2006).

Међутим, више од свега, у свом научном и политичком раду Д. Јовановић се интересовао за питања села и сељаштва. Писао је о аграрној реформи и колонизацији, земљорадничком задругарству, сељачком породичном газдинству, пољопривредном кредиту и производњи, сељачким дуговима, царинској политици, деаграризацији, положају жене на селу, класном одређењу и политичком организовању сељака, односу села и града, аграрном социјализму, културно-просветним приликама на селу итд. Са данашње дистанце, пише Митровић, „целокупан Јовановићев опус стварно представља релативно целовиту социологију сељаштва, писану у маниру левог аграризма и у идеолошком контексту тзв. сељачког социјализма” (Mitrović, 1993, str. 34). Из широког стваралачког опуса овог аутора, ми ћемо у овом раду размотрити његове ставове о селу и граду, тј. разликама и међузависности између ова два типа насеља.

⁵ Податак о броју радова Д. Јовановића наводимо на основу библиографије његових радова која је дата на крају књиге *Слобода од сѝраха*. Библиографију је као прилог књизи припремила др Надежда Јовановић и она, како сама ауторка пише, не обухвата целокупан опус Д. Јовановића, већ најважније текстове до којих се дошло у трагању за делима овог писца.

Село и град – разлике и међузависност

У складу са својом социјалистичким уверењима која је стекао врло рано и која у начелу никада није напустио, прва научна интересовања Д. Јовановића тичала су се радничких питања. Међутим, убрзо по повратку са школовања, Д. Јовановић схвата да у ситуацији када око 80% људи живи на селу, развитак државе и остваривање социјализма и демократије нису могући без прилике да ти људи на равноправан начин учествују у животу земље, да користе њене ресурсе и да остварују властити интерес⁶. На то му је први пажњу скренуо проф. Слободан Јовановић⁷, указавши му да најмодерније методе индустријског рада, чиме се Д. Јовановић бавио у својој дисертацији, нису актуелне за нашу земљу која је пољопривредна, да је равнотежа између села и града сувише поремећена на штету села (нагласили Н. Ж. и Н. Р.) и да се она мора повратити. У бројним својим публикацијама које је по повратку у земљу неуморно објављивао, Д. Јовановић је неравнотежу и однос између ова два типа насеља сагледао на више нивоа показујући зашто је дугорочно такво стање неодрживо. Мора се, међутим, истаћи да о самом граду Д. Јовановић готово да не пише не узимајући у обзир позицију и положај села. Другим речима, град се у његовим радовима готово увек појављује у служби што јаснијег сагледавања позиције села и сељаштва.

О ошћим условима живота

Значајан део његових разматрања посвећен је општим условима живота на селу и граду који се код нас толико разликују да Д. Јовановић често то илуструје тврдњом да сељак живи „ван цивилизације” (Јовановић, 1997b). На одређен начин, у конкретном историјском раздобљу, сељак је изопштен из цивилизације, прво тиме што је у почетку цивилизација привилегија малог броја људи, и друго, када се култура и цивилизација „сустигну” и почну да развијају паралелно то се не дешава у истом временском оквиру за село и град, чиме су село и сељак одређено време у својеврсном цивилизацијском вакууму⁸ (Јовановић, 1970). Тврдња да сељак живи „ван цивилизације” значи, дакле, живот без свих оних тековина и достигнућа које модерна цивилизација нуди и дарује човеку (школе, болнице, путеви, медицина,

⁶ „Ми смо социјалисти, то значи боримо се против експлоатације и за што већа права, социјална и економска, радног народа. Од свих радних елемената, међутим, највише је експлоатисан сељак” (Јовановић, 1997b, стр. 212). Југославију је Д. Јовановић видео као државу Јужних Словена, сељачку државу, државу радног народа села и града (Јакшић, 1991).

⁷ Овај разговор догодио се пре него што се Д. Јовановић вратио у земљу са школовања у Француској. Након што је докторирао, по препоруци Слободана Јовановића, Д. Јовановић је изабран у звање доцента (а затим и ванредног професора) на Правном факултету Универзитета у Београду, где је предавао на предмету Аграрна политика до 1932. године када је због анти-монархистичког деловања избачен са Универзитета.

⁸ Д. Јовановић овде објашњава да је, посматрано историјски, село носилац културе (место настанка песама, игара, језика, религије, свирке итд.), а град цивилизације (материјалних достигнућа). Развојем, цивилизација и култура се преплићу, односно цивилизацијска добра постају доступна свима (у овом случају сељацима), а духовно стваралаштво дешава се и у градовима (Јовановић, 1970).

библиотеке, позоришта, пристојан кров над главом, уређаји, машине, итд.) и која му живот чине безбеднијим и удобнијим. Радови Д. Јовановића обилују подацима који ово аргументују. У чланку *Социјални рад на селу*⁹ конкретно наводи како су три главна средства народног напретка – здравље, просвета и саобраћај – на ниском нивоу развитка, а негде чак и у опадању у односу на претходно стање (пре Првог светског рата). Када је здравље у питању, истиче следеће проблеме: телесну и нервну исцрпљеност сељака након рата и болести које су уследиле (сифилис, туберкулоза), алкохолизам (који сматра националном болешћу), исхрану и хигијену на ниском нивоу, велику смртност деце (наводи фрапантан податак да половина наше деце умре пре седме године) и очајне услове становања¹⁰. Што се просвете тиче, указује да смо међу последњима у Европи (свега 30 % писмених). На просвећивању одраслих се не чини ништа, а неписменост је посебно присутна код жена. Због лошег стања путева у земљи, којих има јако мало (око 1000 км добрих путева у целој Југославији) или их уопште нема, сељак је врло често изолован од остатка света а свако путовање бива скупо и напорно. Ситуација није боља ни када је железница у питању. Област од 50.000 км² нема ниједног метра пруге. Уз све то, Јовановић описује како се буџет државе формира на штету сељака, неправедним односом уложено-враћено, без могућности сељака да уз увид у послове државе схвате у шта улажу (Јовановић, 1997б).

„Нико се не брине првенствено о селу и његовим недаћама. Привредне установе које постоје – земљорадничке задруге, пољопривредна и господарска друштва – слабе су и несавремене. Политичке странке, чак и оне које се називају сељачким, воде 'велику државну политику', решавају крупна национална и државно-правна питања, и не стижу да се забаве сељачким свакодневним потребама.” (Јовановић, 1997б, стр. 228)

Све наведено води Д. Јовановића ка закључку да се сељаци, и кад су имућни, налазе у физичком и духовном мраку, у просторној и техничкој осамљености – изван цивилизације (Јовановић, 1997б). У својим каснијим радовима, које објављује након Другог светског рата, Јовановић ће још једном поновити слично: „Село – то је пре свега мрак и бласто” (Јовановић, 1970, стр. 169).

Град као „ћројивсељачко уређење”

У чланку *Социјална сѝрукѝура Србије* Јовановић разматра процес настанка неравнотеже између села и града у нашој земљи. Судећи по ономе што Јовановић пише, 19. век у коме се поменути процес одвија можемо поделити на два периода. У првом периоду, окосница народног живота везана је за село јер већина становника живи на селу и свој културни, економски и политички живот организује око сеоских институција (црква, општина, задруга)¹¹. Други период односи се на другу половину

⁹ Објављен 1925. године.

¹⁰ „Без прозора, без патоса, без кревета, без здраве воде, без нужника – сељачки станови су легла заразе” (Д. Јовановић, 1997б, стр. 228)

¹¹ У градове се одлазило само ради трговине. Међутим, и за потребе трговине није се увек одлазило у тада веће градове (Београд, Смедерево, Шабац, Ужице), већ су се сељаци снабдевали

19. века када долази до стварање елемената модерне државе и пробој капиталистичких односа¹², због чега сељаци губе положај какав имају а градови стичу примат у односу на село (Јовановић, 1991). Друштвене промене које су се одиграле на прелазу између ова два периода кључне су за разумевање настанка неравнотеже између села и града у Србији.

Овај сукоб између села и града није усуд само српског/југословенског друштва, већ потиче готово од самог диференцирања ова два типа насеља, те Јовановић тај однос разматра и у историјском трајању. Наиме, сукоб између сељака и грађана Јовановић сматра старијим од многих које познају разне цивилизације. Реч је о односу између заштићених и незаштићених, привилегованих и депривилегованих, експлоататора и експлоатисаних. „Град је већ по себи читав систем за одбрану” (Јовановић, 2021b, стр. 355). Уз **тврђаву, двор и цркву** (нагласио Д. Ј.) реч је о једном изразито противсељачком уређењу. Због изложености нападима и опасностима, сељак је у тврђави и двору морао да потражи заштиту. Ту услугу је плаћао мањком слободе, кулуцима, службом и понизношћу. Црква је, с друге стране, имала улогу да тај однос легитимише¹³. Врхунац оваквог односа достигнут је у феудализму. Након двора и цркве уследила је владавина буржоаске класе, која је пронашла нове начине владања над сељаштвом. Преко пута сељака она је, како Д. Јовановић пише, поставила у великим варошима **чаршију и канцеларију** (Д. Ј.), а у доба развијеног капитализма град бива појачан и **фабриком и банком** (Д. Ј.). Овим сликовитим описом Д. Јовановић нам врло умешно и јасно скреће пажњу да су чаршија (занатлије, трговци) и канцеларија (тзв. господа), фабрика и банка оне друштвене установе преко којих сељак ступа у додир са градом (и мења се), тачка мешања ова два света. Међутим, и више од тога, оне представљају посреднике између њега (сељака) и оних који одлучују о његовом животу. Сељак, наводи још Јовановић, према поменутиим елементима града има различите односе: занатлије цени уколико су мајстори, односно уколико имају сталне радње¹⁴, док су трговци, нарочито велики, његови највећи противници¹⁵. С друге стране, судећи по томе како по Јовановићу сељаци виде госпуду, можемо рећи да се као основне карактеристике тог односа издвајају неповерење и сумњичавост по питању моралних

на раскрсницама путева, сточним и житним пијацама које су се касније претвориле у градове (Младеновац, Лазаревац, Паланка, Свилајнац, Чачак, Краљево) (Јовановић, 1991). Дакле, градове који су у 19. веку настали и развили се, населили су сељаци.

¹² Д. Јовановић овде конкретно мисли на стварање државног апарата (ограни, закони, прописи), организоване војске, брз развој градова (са уређеним улицама, великим зградама, радњама и надлештвима), увођење пореских обавеза за сељаке, разбијање породичних заједница и солидарности, раст броја чиновника, госпуде, трговаца, занатлија и сл. (Јовановић, 1991)

¹³ „Црква је притекла у помоћ феудалцима да објасни: господар је на земљи оно што је Бог на небу [...] Сељак мора да буде захвалан што му је допуштено да станује и да ради на пољима која су његови преци одувек држали, али која нису могли бранити.” (Јовановић, 2021b, стр. 357)

¹⁴ „Колико презају од грошћира и џамбаса, од торбара и чергара, толико верују утврђеним еснафлијама и ’старим фирмама” (Јовановић, 2021b, стр. 362).

¹⁵ „Ако је радник погођен, у облику вишка вредности за неколико постотка при исплати зараде, сељак је опљачкан још грубље и очигледније на пијаци, при промету добара и то путем савршено непродуктивне шпекулације разних паразита” (Јовановић, 2021b, стр. 363).

особина¹⁶. У односима са влашћу сељаци су опрезни, док се банака плаше а фабрикама диве јер доносе бенефите¹⁷. Тако је сељаштво, закључује Д. Јовановић, тврђавама, дворцима, црквама и манастирима дало своје најбоље снаге, људске и материјалне. Касније је, када год је било потребно бранити или освајати власт, село било на услузи буржоазији, радничкој класи или напредној интелигенцији, међутим, за ту помоћ су увек бивали недовољно награђени (Јовановић, 2021b). Дакле, мењали су се само облици подређивања, али је однос увек остао исти.

Село и град кроз ишњања животиње средине

Осим као месту које представља једно „противсељачко уређење”, Д. Јовановић често пише о граду као о нездравој животној средини, при чему нам се чини да тај проблем разматра са два аспекта. Први се односи на његова запажања везана за однос између човека као становника града (урбаног и индустријског центра) и његове животне средине. Други аспект се односи на културне обрасце, тј. на стил и начин живота становника града који се у њему производе и преносе, а који утичу на квалитет живота појединаца.

Д. Јовановићу је сасвим јасна негативна страна односа технологија – природа и одговорност човека у процесу овладавања светом уз помоћ технологије који га је довео до таквих резултата да у исти мах господари природом и светом око себе више него икада, а с друге стране никада није био ближи катастрофи и изложенији опасностима од којих је, првобитно бежећи, заштиту потражио у крилу технологије.

„Техничари и технолози насељавају свет инсталацијама и машинама; у градовима се једва дише; улицама и путевима не може да се хода; у становима има све мање места за чељад; индустријска цивилизација упропаштају природу; загађују се реке и језера, мора и океани, те уништавају процеси који стварају кисеоник; све је мање воде за пиће и за прање; отрови трују ваздух и биље, стоку и храну; стално се повећава количина угљен-диоксида у атмосфери и клима се катастрофално мења; озбиљно се смањају обрадиве површине, а светско становништво ће се удвостручити, градско учетворостручити до краја века. Постоји 'криза средине у којој човек живи', стално се 'уништава деликатна равнотежа у природи' и 'будућност живота би могла бити доведена у питање' (Јовановић, 1970, стр. 7).

Могли би рећи да је Јовановић бавећи се еколошким питањима, тачније дијагнозом проблема која је предуслов за било какву акцију, луцидно примећивао и оно што

¹⁶ Попови су „мантијаши”, официри „сабљашки”, „полицајци насилници по дужности, посланици лажови по позиву, министри лопови по благослову, високи чиновници корупционаши по нагону” (Јовановић, 2021b, стр. 365).

¹⁷ Овде ће Јовановић посебно истаћи да је потребно да прође време да би сељаци увидели негативне последице капитализма. Ту пре свега мисли на телесно и морално пропадање сељаштва, разарање породице, лош ваздух, али и чињеницу да велики број сељака када се „откине од земље” (Д. Ј.) не постаје квалификована радна снага. На тај начин остају разапети између села и града, између два начина живота, због чега први осећају последице кризних и неизвесних периода (Јовановић, 2021b).

важи данас, и што се како је време пролазило само изнова потврђивало као битно и актуелно. Па тако, говорећи о еколошким проблемима, истиче: „није најважније да се натерају власти да предузимају радове у том правцу, него да и сами грађани схвате колико је трагично стање и да свесно и драговољно сарађују са земљом на њеном лечењу” (Јовановић, 2021a, стр. 214). Посебна димензија проблематичности живота у граду огледа се у феномену „маније брзине”. Опчињен бројним технолошким достигнућима, човек је себи створио могућност да оно за шта су некада требали месеци сада завршава за дан или недељу, и на тај начин он бива увучен у динамику која му не одговара јер тиме изузетно убрзава ритам живота. Становник града је много изложенији тој брзини од становника села који је везан за земљу, а тиме и природне услове који имају свој темпо независан од човекових хтења и жеља. Исто тако, за Д. Јовановића је живот у граду изузетно проблематичан и са аспекта перманентног самоиницијативног умножавања потреба без којих се може. Град се јавља као место веома велике потрошње, а мале производње. „Сељаке је осиромашило, паланчане је искварио, а сам се није ни обогатио ни подмладио” (Јовановић, 2021b, стр. 389). Квалитету живота у граду не доприноси ни оно што Јовановић назива „градска гомила”. „А у оквиру сваког посебног града таложила се током времена једна неодређена гомила која је свлачила његов политички и морални ниво. Она је служила час напретку, час реакцији, али је увек срозавала нарави” (Јовановић, 2021b, стр. 377). Поред тога, град као насеље у који се стално и изнова сливају нове снаге са свих страна „болује” и од онога што Д. Јовановић назива „расточивост нације”.

„... Велики град је туђ нацији у чијој средини се шири. Туђе јој је и људство које се креће булеварима; туђи су јој језици који се ту чују; туђи обичаји, нарави и манири [...] Нација стално сипа своју снагу, телесну и духовну, сипа у то буре без дна, и никако да му улије своја битна обележја.” (Јовановић, 2021b, стр. 390)

Село и град кроз вертикалну димензију друштвене структуре

Гореописани однос села и града од великог је значаја и за Јовановићево разумевање вертикалне димензије друштвене структуре, чиме се превасходно бави с циљем да сагледа положај сељака. Оно на чему он инсистира када говори о положају сељака је њихова двострука експлоатација. Шта то подразумева? Наиме, Д. Јовановић у основи примењује класно-конфликтни приступ¹⁸. То значи да основни сукоб у друштву постоји између оних који су власници капитала, тј. средстава за производњу (која им служе за присвајање и експлоатацију туђег рада) и оних који раде, тј. производе. Сељак је, пише Д. Јовановић, део радног народа (пред занатлијских, индустријских, пољопривредних, умних радника, чиновника итд.), па је самим тим експлоатисан као произвођач (на пијаци – као продавац и купац, порезима, посредним прирезима који иду на задовољавање туђих потреба, на шалтерима итд.). Међутим, сељак је у подређеном положају и због чињенице да живи на селу, па Д. Јовановић поменутом сукобу (РАД – КАПИТАЛ) придружује и поделу/сукоб СЕЛО – ГРАД. Дакле, изузетно лоши услови

¹⁸ О теоријским визијама које су се до сада уобличиле у социолошком проучавању села види више у Mitrović (1995).

на селу, које смо горе описали, такође одређују положај сељака. На тај начин, сељак је двоструко експлоатисан: као произвођач и као човек „ван цивилизације”. Одатле произилази да је положај индустријског радника увек бољи од положаја земљорадника или пољопривредних радника. Због тога, иако сељаци и индустријски (или варошки) радници имају наизглед заједнички интерес (борба против КАПИТАЛА), они због различитог начина рада, услова радне и животне средине и општег културног оквира ипак не могу заједно, већ представљају две (пријатељске) класе (Јовановић, 1997b). Сукоб између РАДА и КАПИТАЛА је примаран, а сукоб између села и града је од другостепене важности јер је заправо реч о сукобу између оних који на селу раде (тј. чине део радног народа) и експлоататора у граду којима није стало да на било који начин промене услове у којима сељаштво живи, тј. одговара им такав положај села. Из тога даље произилази да сви на селу не представљају радни народ, већ да и на селу постоје они који раде и они који експлоатишу (Јовановић, 1997b)¹⁹. Међутим, Д. Јовановић, иако свестан да сељаштво није хомогена група, врло често говори о њима као о једној друштвеној класи, не инсистирајући на овим разликама. На сличан начин, он често при одређивању положаја сељаштва највише инсистира управо на њиховим условима живота (а не на ономе што раде), тј. на чињеници да је сељак неко ко живи на селу, тј. „ван цивилизације”. У том смислу, чак и богати сељаци и они који економски добро стоје имају нижи друштвени положај у односу на становнике града (Јовановић, 1997b). Да ли то значи да изузетно неповољни услови живота на селу одређују једнако положај свих сељака, без обзира на њихов економски положај, и тиме потпуно замагљују класне разлике? Мисао Д. Јовановића о овом проблему, разбацана по многим радовима, прилично је неконхерентна. Он сам, врло често, некритички употребљава појмове класа и сталеж, не дефинишући претходно шта под њима подразумева. „Може се дискутовати о томе је ли сељак класа или професија или сталеж. То је споредно. То је забава за теоретичаре. Испред свега стоји чињеница: Човек изван цивилизације – сељак – хоће да буде у њој” (Јовановић, 1927, стр. 71).

У раду *Шта треба да зна сваки земљорадник*:²⁰ Д. Јовановић је покушао да прецизније одговори на поменуто питање. Он полази од тога да је заблуда да су на селу сви исти и да представљају једну хомогену целину. Мишљење да сви на селу представљају једну класу представља, како пише, глупо резонување оних који не праве разлику између класе и сталежа, па зато не разликују сељака од земљорадника, поседника или пољопривредног радника. И на селу и у граду постоје различите економске класе без обзира на то што се једнако облаче или живе у истом географском месту. Припадност класи, дакле, не одређује ни начин одевања, ни место у коме живе, али ни професија (занимање) којој припадају. Да је тако, било би онолико класа колико има и професија. Шта људе дели на класе?

„Људе на економске класе дели њихова улога у процесу производње и промету добара [...] Важно је да ли они учествују у производњи добара, располажу средствима за производњу и чему им ова служе, или таква средства сасвим немају,

¹⁹ На овој разлици између села и града када је у питању положај сељаштва инсистираће и Радомир Лукић (Лукић, 1971).

²⁰ Чланак *Шта треба да зна сваки земљорадник* објављен је 1937. године (Јовановић, 1997b).

већ располажу само својом властитом снагом. Једном речју, да ли они експлоатишу (израбљују) друге људе, или су експлоатисани; да ли живе од свог рада или, због свог нарочитог положаја у економском животу, присвајају продукте туђег рада.” (Јовановић, 1997b, стр. 217)

Дакле, ако је производња добара темељ нашег друштва, а ми се међусобно налазимо у производним и радним односима, онда је од највеће важности чиме располажемо. На основу тога, Јовановић даље наводи да у капиталистичком друштву постоје следеће класе: 1. *Капиталистичка класа* – у њу спадају сви они људи који располажу средствима за производњу која им служе као оруђе за присвајање и експлоатацију туђег рада (индустријалац, трговац, банкар, поседник итд.); 2. *Радничко-љољопривредна класа* – у њу спадају сви они који не располажу никаквим капиталом, никаквим средствима за производњу, већ само властитом радном (физичком или умном) снагом коју продају на пијаци капиталиста. Између ове две класе, које чине два супротна пола у друштву (једни имају све – други немају ништа), налази се *љољопривредна класа* која располаже средствима за производњу али не експлоатише туђи рад, већ се њима служи за примену властитог рада и обезбеђење властите егзистенције. То је *љољорадна* класа (њу у граду чине самосталне егзистенције). Ове три класе постоје и у граду и на селу, с тим што је на селу основно средство за производњу, па самим тим и узрок диференцијације, земља. На селу је представник капиталистичке класе поседник (који располаже средствима за производњу, али му ова служе за експлоатацију најамних радника), представник љољорадне класе земљорадник (радник на својој земљи), а представник радничке класе пољопривредни радник. Између поменутих класа, на селу, границе нису увек оштре и јасне (Јовановић, 1997b).

Када је у питању однос између ових класа, пише даље Јовановић, јасно је да између поседника и пољопривредног радника влада непомирљиви класни сукоб (сукоб између рада и капитала). Ти сукоби на селу ни по обиму, ни по ширини нису тако снажни као у градовима. Осим тога, те две класе ни на селу немају никакав заједнички интерес (економски или политички). С друге стране, иако се може чинити да земљорадници и поседници могу имати заједнички професионални интерес, економске супротности ових двеју класа долазе до изражаја када се пређе у област политичких питања. По питању гласања, помагања социјално слабих, државних кредита, опорезивања, штедње, раздужења, додељивања земље итд., поседник ће заузети став супротан интересима земљорадника и пољопривредних радника. Што се тиче односа између земљорадника и пољопривредних радника, иако они наизглед могу бити у сукобу интереса (земљорадник се на пијаци појављује као продавац, а пољопривредни радник као купац), то ипак није од првостепене важности. Пољопривредног радника експлоатише, пре свега, поседник и његов се економски интерес у капиталистичком друштву састоји у побољшању услова за рад, у повећању наднице, у добијању социјалног осигурања, у присвајању средстава за производњу како би се подигао на ниво земљорадника. Дакле, земљорадник је, по суштини својих економских интереса, савезник пољопривредних радника и, иако се они не могу уврстити у једну класу, нормално је и у пракси се догађа да се они заједнички боре за своје економске интересе. На наведену поделу Јовановић додаје и горепоменуто разлику између села и града, која произилази из њихових економских

и социјално-културних супротности. Међутим, иако постоји, она није толико важна као разлика између експлоататора и експлоатисаних. Јер, не експлоатише град село, него капитализам у граду и селу експлоатише социјално слабе елементе села и града. Јовановић, дакле, тврди да супротност између села и града није тако велика „као што је велика економска супротност између капиталистичке класе, с једне стране, и земљорадника и радничке класе с друге стране, па било да ови последњи живе на селу или у граду” (Jovanović, 1997b, str. 221). Ипак, Јовановић ни овде не пропушта да нагласи да је разлика између села и града у нашем друштву превелика и ненормална.

На основу наведеног, јасно је шта Д. Јовановић подразумева под класама. Сељаци, дакле, нису јединствена класа²¹, али су, чини се, један сталеж. На то упућује поменута реченица у којој Д. Јовановић наводи да они који не праве разлику између сталежа и класе не разликују заправо сељака од земљорадника, поседника или пољопривредног радника. У књизи *Размишљања о моралу*, Д. Јовановић ће на више места то и потврдити. Осим што ће више пута поменути да су сељаци сталеж²², Д. Јовановић овде и дефинише на чему се заснива сталешка припадност: „На сталеже се људи деле по томе ко има какав социјални статус, какав му је положај у друштву без обзира на његово имовно стање” (Jovanović, 2021b, str. 491). Дакле, живот сељака у константно подређеном положају, којег прати социјална пониженост и лоши услови живота, чини да сељаци представљају један сталеж. Из тог разлога не изненађује што Д. Јовановић најчешће и говори о сељацима као јединственој друштвеној групи. Ова социјална пониженост има дуго историјско трајање. У поређењу са робовима, који су као градски људи у случају ослобођења (или када би били откупљени) могли да социјално напредују, сељаци нису имали тај луксуз (Jovanović, 2021b). Сељаци су „под свим друштвеним уређењима – од робовласничког до капиталистичког и до назовисоцијалистичког – били у најнижем стању већ по месту где су становали” (Jovanović, 2021b, str. 410).

Ово нешто дуже разматрање Јовановићевог поимања вертикалне димензије друштвене структуре имало је за циљ да покаже да он управо на разлици/неједнакости између села и града демонстрира зашто класна анализа није увек довољна да би се сагледао друштвени положај појединца или групе. Када одређује класни положај и инсистира на класном конфликту, ту несумњиво читамо утицај схватања Карла Маркса. Међутим, идеја да друштвени положај не мора бити одређен само класним положајем, већ може зависити и од социјалног статуса²³ упућује на Веберово схватања

²¹ Питање је колико дата структура капиталистичког друштва одговара стању у Краљевини СХС/Југославији (посебно кад је село у питању) с обзиром на то да и сам Д. Јовановић пише да нема јасно обележених класа, да је индустрија слабо развијена и да је једини прави капиталиста заправо држава (Jovanović, 1991). С друге стране, ако узмемо у обзир да је 1938. године од око 10 милиона сељака посед до 5 ха имало 6,7 милиона (од тога 3,1 милион посед до 2 ха) (према S. Šljukić & M. Šljukić, 2012), одатле произилази да би они према предложеној структури припадали класи земљорадника и пољопривредних радника који „иду заједно”. Према томе, близу 70% сељака припада једној класи.

²² Нпр.: „Трговци и занатлије су, после сељака, најодређенији сталежи...” (Jovanović, 2021b, str. 459).

²³ Статусни положај је М. Вебер (1976) везивао за друштвени углед који првенствено зависи од начина живота (Weber, 1976). Док, по Веберу, класа упућује на тржишни положај, статус

друштвене стратификације, иако у делима која су нама била доступна готово да ништа не доказује да је Д. Јовановић био посебно упознат са Веберовом теоријом²⁴. У сваком случају, Д. Јовановић је као и М. Вебер врло добро разумевао да статусни (сталешки) положај под одређеним околностима може бити важнији од класног положаја²⁵ или „пресецати” класне разлике, иако нигде тим речима то не прецизира. На примеру сељаштва, инсистирањем на двострукој експлоатацији, а пре свега на социјалној понижености сељака, он то и доказује. Све наведено указује на социолошки таленат који је Д. Јовановић поседовао. Много пре него што ће у социологији постати јасно да је за разумевање социјалне стратификације у савременом друштву непходно комбиновати класну и статусну анализу (Antonić, 2009), Д. Јовановић је то чинио у настојању да адекватно сагледа положај сељака.

Село и град кроз однос пољопривреде и индустрије

На крају, однос села и града, а понајвише њихову међузависност, Д. Јовановић је сагледао и кроз анализу односа пољопривреде и индустрије, две основне привредне делатности које се везују за један или други тип насеља. Иако је свестан да бити сељак не значи увек и бавити се пољопривредом²⁶, Јовановић истиче да се у највећем броју земаља, а код нас посебно, аграр поклапа са сељаштвом пошто се пољопривредом највише баве сељаци. Дакле, у аграрним земљама (каква је била Краљевина СХС/Југославија) пољопривреда је још увек једно сељачко занимање, али и начин живота. „Живот на селу и рад земље – то су два чиниоца телесне и друштвене грађе сељаштва као друштвене целине” (Јовановић, 1997b, стр. 150). Ово, како М. Митровић пише, произилази из једне опште антрополошке претпоставке аутора, блиске марксистичкој провенијенцији, да рад и делатност појединца и група пресудно одређују њихов друштвени и људски карактер (Mitrović, 1993).

Кад је индустрија у питању, њу ће у брошури *Земљорадња и индустрија* Јовановић дефинисати као: организовани рад већег броја људи који су послове поделили по струкама и који се служе алатима и машинама или као скуп послова и предузећа чији је непосредан предмет прерада сировина. Као њену посебну одлику, истаћи ће развијену поделу рада (Јовановић, 1925). У својој докторској дисертацији, Д. Јовановић (2021c) је процес индустријске производње сагледао из угла људског чиниоца производње, односно услова под којим радници дају најбољи допринос производњи. У потрази за одговарајућим системом подстицаја, аутор полази од

говори о социјалном положају (Antonić, 2009). Д. Јовановић наводи готово исто: „Ако је сталеж социјална, класа је чисто економска категорија...” (Јовановић, 2021b, стр. 491).

²⁴ У два тома књиге *Размишљања о моралу*, штампане на готово 2000 страна, налазимо да само на једном месту Д. Јовановић спомиње Макса Вебера и то у контексту који нема везе са социјалном стратификацијом. У осталим радовима Д. Јовановића, који су нама били доступни, није било помена Макса Вебера.

²⁵ „Сталешка солидарност међу сељацима далеко је јача него класно разврставање на имућне и сиромашне” (Јовановић, 2021b, стр. 337).

²⁶ Д. Јовановић је правио разлику између „сељачког” и „аграрног”. Сељачко је сматрао социјалном, а аграрно економско-техничком категоријом (Petranović, 1993).

два основна начела: благостања и праведности. Оптимални принос је заправо онај који је остварен средствима заснованим на тим начелима. Три основна постулата, заснована на тим начелима и из њих насталом приносу, јесу: 1. максималан приход, 2. минимална мука, 3. једнаке могућности за све произвођаче (Јовановић, 2021c). И у овој студији, као и у свим другим својим радовима, Јовановић показује да не верује у задате догме и формуле, да не полази од чисто економског добитка, већ да му је увек и у свему полазиште човек, односно произвођач.

Књигу *Аграрна њолиџика*²⁷ Д. Јовановић започиње тезом да значај аграра расте упоредо са опадањем његове универзалности. Што се мање људи бави пољопривредом, а индустрија напредује, значај аграра расте.

„Појава и јачање градских *центара*, несељачког, буржоаског становништва, стварање мануфактуре са многољудним радништвом, а доцније сконцентрисане *индустрије*, са свима последицама које она доноси са собом – то су били чиниоци који су подвукли значај аграра и важност пољопривреде” (Јовановић, 2021d, str. 12).

На почетку двадесетог века, како Д. Јовановић пише, значај села и пољопривреде за градове и уопште модерно друштво огледају се у следећем:

1. потребна је све већа производња хране због све већег броја становника²⁸;
2. пољопривреда снабдева индустрију и занате главним сировинама²⁹;

²⁷ Књигу (уџбеник) *Аграрна њолиџика* Д. Јовановић је објавио 1930. године. Књига је најпре требало да послужи као уџбеник студентима за припремање испита. Међутим, како Момчило Исић (2021) пише у поговору за друго издање, књига је одмах по објављивању побудила велико интересовање, те су уследили бројни прикази у штампи, стручним и научним часописима. Поговор за друго издање књиге, који је написао М. Исић, заправо је својеврстан преглед тих приказа, тј. начина на који је научна и стручна јавност оценила вредност овог дела. У највећем броју случајева, аутори су се позитивно изразили о вредности и значају књиге. Истакнута је ширина проблема коју књига разматра, актуелност тренутка у којем се појављује (мисли се на економску, тј. аграрну кризу), значај мера које предлаже, ауторова компетенција, обимна литература коју аутор користи (и њен преглед), вредност његових личних увида и запажања, јасноћа и лепота стила писања, број чињеница и података које садржи, њен значај за агрономе, али и политичаре, јавне личности и државнике. Наравно, књизи се имало шта и замерити. Примедбе се односе на оцене одређених личности (Александра Стамболијског), поједине закључке и ставове, нејасност у разматрању неких питања, начину на који је аутор фундирао свој метод посматрања, излагања и проучавања, али пре свега на то што је књига више оријентисана на социјална него на економска питања, што је са становишта економске науке проблематично. У критикама се највише истакао др Мирко Косић, који је књигу оценио као пре свега политичку, лошу за студенте, а аутора неспособним за објективно економско резонување у аграрној политици. На крају, Исић (2021) истиче да поједине замерке, чак и оне оправдане, не умањују вредност овог дела, до тада најсвеобухватнијег на југословенском простору.

²⁸ Овде Д. Јовановић истиче да, поред тога што расте број становника на планети Земљи, расте и број оних који се не старају о средствима своје исхране (градски центри), при чему су они и највећи потрошачи.

²⁹ Поред рударства, највећи број сировина за индустрију долази од сточарства, земљорадње и шумарства.

3. пољопривредници су многољудни потрошачи индустријских и занатских производа³⁰;
4. пољопривреда је резервоар здравља и физичке снаге³¹;
5. село и пољопривреда су кочница градске динамике, у позитивном и негативном смислу (Јовановић, 2021d).

Занимљиво је да врло сличне наводе налазимо код Сорокина (Pitirim Sorokin) и Цимермана (Carle Zimmerman), у годину дана касније (1931. године) објављеној књизи *Принципи рурално-урбане социологије*, када пишу о томе зашто су села потребна градовима (према S. Šljukić & M. Šljukić, 2012). Кроз однос село/град и пољопривреда/индустрија Јовановић објашњава и миграционе процесе из села у град. С једне стране, истиче да је то честа појава тамо где постоји великопоседнички систем у пољопривреди, али да сељаци одлазе са села и због жеље за удобношћу и лошег стања села и пољопривреде. У том делу, Д. Јовановић формулише и својеврстан социолошки закон да је повратак на земљу немогућ. „Ко се једанпут откине од ње, нарочито од рада на земљи, заувек је изгубљен за село и пољопривреду” (Јовановић, 2021d, стр. 208). На крају, он предвиђа да је неопходно да се аграр приближи индустрији (што ће довести до појаве пољопривредне индустрије), али и село граду.

„Будућност неће укинути индустрију, него ће индустријализовати пољопривреду. Неће уништити земљораднике, него ће их оспособити да боље производе и троше више [...] Неће збрисати села, него ће им донети културу и угоднији живот. Такву будућност носе снови песника и проналасци техничара; њу морају помоћи реформе и установе аграрне политике” (Јовановић, 2021d, стр. 418).

Нажалост, будућност коју је Јовановић предвидео нас је мимошла. Убрзани процес индустријализације у социјалистичкој Југославији спроведен је на рачун и штету сељака.

ЗАКЉУЧАК

Однос села и града прелама се кроз бројна питања која је Д. Јовановић разматрао, а која се најчешће појављују у два вида: (1) када непосредно разматра разлике и међузависност ова два типа насеља (у погледу нивоа развитака, еколошких прилика) и (2) када кроз тај однос разматра друга питања (вертикалну димензију друштвене структуре, однос пољопривреде и индустрије и сл.). Иако се његова запажања о овом односу најчешће односе на југословенско/српско друштво, видимо да има разматрања са много општијим значењем. Као и у случају бројних других тема, мисао о овом питању је фрагментарна, разбацана у великом броју радова и није је лако пратити.

³⁰ Поучен идејама Хенрија Форда (Henry Ford), чију је књигу *Мој животи и рад* превео, Д. Јовановић овде истиче да је за индустрију од великог значаја колика је потрошачка моћ широких народних маса, тј. сељака.

³¹ Начин живота на селу чини сељаке отпорнијим од становника градова. Осим тога, рађање на селу је много веће него у градовима. Сељаци, дакле, доласком у град освежавају и обнављају градско становништво.

Томе посебно доприноси његов стил писања, који иако одликују јасност и прецизност, врло често не одговара ономе што је данашњи језик науке. Читајући његове радове, стиче се утисак да је он филозоф, социолог, психолог, политичар, идеолог, све у зависности од намере коју је имао када је дело писао.

Без обзира на то, његово дело богато је социолошки врло значајним увидима. Врло јасно и сликовито објашњавао је и доказивао зашто превелика разлика између села и града дугорочно није одржива и зашто се то мора променити. Наравно, његово дело богато је и предлозима како то решавати, од којих су многи и данас једнако применљиви (подизање социјалног и културног нивоа села, развој земљорадничког задругарства, индустријализација пољопривреде). Уосталом, последице нерешавања тог проблема ми данас живимо. Готово читав век од када је професор Слободан Јовановић скренуо Д. Јовановићу пажњу да је неравнотежа између села и града превише нарушена и да се мора повратити, сведочимо истом проблему који је наравно, с обзиром на његово трајање, данас много већи. У смислу цивилизацијског развојка о којем је Д. Јовановић писао, српско село и даље значајно заостаје за градом. Како пише у Националном програму за препород села Србије (2020), села у Србији карактерише лош приступ основним инфраструктурним садржајима (путна мрежа, снабдевање водом и електричном енергијом, канализација, телекомуникациона мрежа) и лошији квалитет стамбених објеката у односу на урбана подручја. Међутим, чини се да је много већи проблем од тога чињеница да нам села одумиру (преко 94% сеоских насеља већ више година има негативну стопу природног прираштаја), што поприма хаотичне и безбедносно опасне последице. Стање је посебно неповољно у брдско-планинским, југоисточним и стратешки важним пограничним подручјима земље. Према попису из 2011, у Србији 1034 насеља (читај села) имају мање од 100 становника, а 551 насеље мање од 50 становника. Ако се узму у обзир садашње демографске пројекције, то значи да ће се до 2041. године испразнити скоро четвртина од укупног броја сеоских насеља (Национални програм за препород села Србије, 2020). Запажање Д. Јовановића да је повратак на земљу (село) немогућ, већ да се програм опстанка села мора заснивати на задржавању људи на селу (Јовановић, 2021d), чини нам се и даље сасвим тачно. Проблем са пражњењем села у Србији је толико озбиљан да чак има оних који тврде да је битка за села изгубљена и да треба спасавати варошице (Gulan, 2019). Градови у Србији данас оптерећени су бројним еколошким проблемима. Више пута у последњих неколико година имали смо прилику да прочитамо вест да је Београд међу најзагађенијим градовима на свету. Јовановићева тврдња да савремени градски човек неће да се одрекне електрике, али хоће да има зелено дрво, сунце, ширину и ваздух који се може дисати, чини се данас још актуелнија (Јовановић, 2021a). Индустријализација пољопривреде делује као једнако добро и применљиво решење као када је Д. Јовановић о томе писао, али се на томе озбиљно не ради. Чини се да се у процесу развоја индустрије у Србији данас не рачуна много на пољопривреду.

Велики део проблема у процесу ревитализације села налазимо у недовољно јасној визији државе у ком правцу и на који начин помоћи селу. То илуструје и важећа Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије (2014–2024), у којој бројне прогнозе (нпр. по питању раста аграрне производње) никако не одговарају стварном стању ствари. Најзначајнији напредак по питању улагања у села огледа

се у настојању државе да кроз подршку пројектима земљорадничког задругарства помогне ревитализацију села. Ови пројекти су на неки начин и остварење дела визије Драгољуба Јовановића, који је о задругарству често писао као о неопходном инструменту за повећање квалитета живота на селу. Међутим, то је само „кап у мору” безнађа у којем се тренутно налази српско село.

Мишљења смо да уколико нам је заиста стало до села Србије, будућност ће са аспекта наших активности морати да подразумева формулисање нове аграрне и социјалне реформе која ће бити реална и у складу са новим технолошким достигнућима, узимајући озбиљно у обзир националне демографске проблеме, као и предвиђања и европске трендове у свету пољопривреде. Томе посебну тежину даје и то што су слаби резултати које смо до сада постигли на ревитализацији села великим делом последица неадекватног одлучивања у сфери политичког. Људи који се код нас баве аграрном политиком као да заборављају да се она не односи само на аграр, већ да, како је Јовановић писао, модерна аграрна политика решава економске, социјалне, културно-политичке и организаторске задатке (Jovanović, 1921d).

Nikola R. Živić¹
Nemanja D. Radovanović²
University of Priština, in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy, Department of Sociology
Kosovska Mitrovica (Serbia)

TOWN AND VILLAGE (DIFFERENCES AND INTERDEPENDENCE) IN THE WORK OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ³

(Translation *In Extenso*)

Abstract: In his scientific and political work, Dragoljub Jovanović was interested, more than in anything else, in issues of the village and the peasantry. There is a large and diverse number of topics and problems elaborated by D. Jovanović within the mentioned question. The paper will discuss Jovanović's views on the village and the city, i.e. differences and interdependence between these two types of settlements. We have tried to see Jovanović's understanding of the relationship between the village and the town at several levels, bearing in mind that in his papers the town almost always appears in the service of a better understanding of the village and the peasant. The paper is based on the analysis of Dragoljub Jovanović's available papers, as well as the literature that deals with the author's life and work. Where necessary, we have also considered other relevant literature related to the topic of the paper. Taking into account the fact that D. Jovanović's work is insufficiently known in the field of sociology, the aim of the research was to find relevant sociological insights of this author into the relationship between the village and the town. We believe this is also supported by the fact that a great deal of these considerations is still relevant today.

Keywords: Dragoljub Jovanović, village, town, interdependence

INTRODUCTION

In our modern history, Dragoljub Jovanović is remembered mostly because of his political activity⁴, while his work in the field of sociology is insufficiently researched.

¹ nikola.zivic@pr.ac.rs

² nemanja.radovanovic@pr.ac.rs

³ This research has been supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Agreement No. 451-03-68/2022-14/200184).

⁴ For more about D. Jovanović's political activities, see in: Živić (2021), N. Jovanović (1994), N. Jovanović (2000), Jakšić (1991), B. Petranović (1993).

He obtained his first sociological knowledge in France, where at Sorbonne in 1923 he defended the doctoral thesis entitled “Le rendments optimum du travail ouvrier”, mentored by French sociologist Célestin Bouglé. As the reason why the sociological oeuvre of D. Jovanović, the first doctor of sociological sciences in our country, has remained unknown, Nadić mentions Jovanović’s conflict with the authorities after the Second World War. Due to his disagreement with the authorities regarding the directions of the development of the Yugoslav society, he was dismissed from politics and from the University, and immediately sentenced to nine years in prison (Nadić, 2006). In that manner, our sociological thought was deprived of an imposing oeuvre, which was berated, censored and hidden from the public eye by the official politics (Dinić, 1999).

Jovanović’s understanding of sociology, shaped under the influence of the French school of sociology, is closely related to his understanding of the vocation of the sociologist who should not be only a theoretician, but also a man of action, a man who is prepared for practical activity by the theoretical work (Miljković, 1993). Therefore, the statement that the sociological spirit enthuses for politics and prepares for political work (Jovanović, 1997a) is not surprising, while it illustrates the manner in which Jovanović acted and worked. Although his creative work is huge (35 special editions, 406 articles and reviews, and 85 important manuscripts)⁵, not everything written by him has the same value. For the evaluation of the theoretical value of Jovanović’s beliefs, the specific context they arose in and the role ascribed to them by the author are of particular significance (Mitrović, 1993). Although he is criticized for theoretically unfounded predictions, fragmentarily accurate statements, contradictions and inconsistencies in the process of proving (Stefanović, 1987), we believe that his work is worthy of attention and that its sociological importance is yet to be researched in the future.

For our sociology, of particular importance is his research in the sphere of work (the position of the working class, industrial organization of work, workers’ activity incentives etc.) which was elaborated primarily in the above-mentioned doctoral dissertation, but also in some other papers (for more, see: Nadić, 2006).

However, more than anything else, in his scientific and political work D. Jovanović was interested in the matters of the village and peasantry. He wrote about the agrarian reform and colonization, farmers’ cooperatives, peasants’ family households, agricultural loans and production, peasants’ debts, customs policy, deagrarianization, the position of women in the village, class determination and political organization of peasants, the relationship between the village and the town, agrarian socialism, cultural and educational circumstances in the village etc. From today’s distance, according to Mitrović, “Jovanović’s entire oeuvre actually constitutes a relatively complete sociology of peasantry, written in the manner of leftist agrarianism and in the ideological context of the so-called peasant socialism” (Mitrović, 1993, p. 34). From this author’s broad creative oeuvre, in this paper we will consider his attitudes to the village and the town, i.e. the differences and interdependence between these two types of settlements

⁵ The information about the number of D. Jovanović’s papers is provided in line with the bibliography of his papers given at the end of the book *Freedom from Fear*. The bibliography as an appendix to the book was prepared by Nadežda Jovanović, PhD, and according to her, it does not include the entire oeuvre of D. Jovanović, but only the most important texts found in the search for this author’s works.

The village and the town – differences and interdependence

In line with his socialist beliefs which he adopted at an early stage and generally never renounced, D. Jovanović's first scientific interests concerned worker matters. However, soon after he completed his studies, D. Jovanović realized that in the situation when about 80% people lived in the village, the state development and realization of socialism and democracy were not possible without those people being given an opportunity to participate equally in the life of their country, to use its resources and achieve their own interest⁶. His attention was drawn to it by Professor Slobodan Jovanović⁷, who pointed out that the most modern methods of industrial work, as the subject dealt with by D. Jovanović in his dissertation, were not relevant for our country as an agricultural one, that the balance **between the village and the town was too disturbed to the detriment of the village** (emphasized by N.Ž. and N.R.) and that the balance had to be restored. In many of his publications he tirelessly wrote after his return to the country, D. Jovanović perceived the disbalance and the relationship between these two types of settlements at several levels, showing why such state is unenforceable in the long run. However, it must be emphasized that D. Jovanović does not write about the town without taking into account the position and the status of the village. In other words, in his works the town almost always appears in the service of the clearer perception of the position of the village and peasantry.

About general living conditions

An important part of his considerations is dedicated to general living conditions in the village and the town, which are so different in our country that D. Jovanović often illustrates it by claiming that the peasant lives "outside the civilization" (Jovanović, 1997b). In a certain manner, in the given historical period, the peasant is excluded from the civilization, first because in the beginning the civilization was the privilege of a small number of people and, second, when culture and civilization "encounter" and begin to develop simultaneously, it does not occur within the same time frame for the village and the town, which puts the village and the peasant in a specific civilization vacuum for a certain period of time⁸ (Jovanović, 1970). The claim that the peasant lives "outside the

⁶ "We are socialists, which means that we fight against exploitation and ever bigger rights, social and economic, of the working people. Of all working elements, however, the peasant is the most exploited one" (Jovanović, 1997b, p. 212). D. Jovanović saw Yugoslavia as the state of South Slavs, the peasant state, the state of the working people of the village and the town (Jakšić, 1991).

⁷ This conversation had taken place before D. Jovanović returned to the country from his studies in France. After his obtained the PhD degree, upon the recommendation of Slobodan Jovanović, D. Jovanović was appointed the title of the Assistant Professor (and then the Associate Professor) at the Faculty of Law, the University of Belgrade, where he taught the subject of Agrarian Policy until 1932, when he was expelled from the University because of his antimonarchist activity.

⁸ Here D. Jovanović explains that, seen historically, the village is the carrier of culture (the place of creation of songs, dances, language, religion, music playing etc.), while the town is the carrier of civilization (material accomplishments). With the development, civilization and culture are intertwined, i.e. civilization goods become available to everyone (in this case, to peasants), while spiritual creation takes place in towns and cities (Jovanović, 1970).

civilization” refers to the life without all those achievements and accomplishments offered and given to man by modern civilization (schools, hospitals, roads, medicine, libraries, theatres, a decent place to live, devices, machines etc.), which make his life safer and more comfortable. D. Jovanović’s works are rich in data supporting this. In his article *Social Work in the Village*⁹, he specifically states that the three main means of the national development – healthcare, education and traffic – are at a low level of development, and somewhere even on the decrease in comparison to the previous state (before the First World War). As far as health is concerned, he points to the following problems: peasants’ physical and mental exhaustion after the war and the accompanying diseases (syphilis, tuberculosis), alcoholism (which he defines as a national disease), nutrition and hygiene at a low level, high mortality rate among children (he lists shocking information that half of our children die before the age of seven) and terrible living conditions¹⁰. As for education, he points out that we are among the last nations in Europe (with only 30% of the literate). Nothing is done regarding the education of adults, while illiteracy is particularly widespread among women. Due to the poor state of the roads in the country, with only few of them (about 1.000km of good roads in Yugoslavia on the whole) or with no roads at all, the peasant is quite often isolated from the rest of the world and any travel is expensive and tiring. The situation is not better when it comes to the railway. In the area of about 50,000km² there is not a single metre of the railway. In addition to all this, Jovanović describes how the state budget is formed at the expense of peasants, through the unfair ratio of invested-returned, without an opportunity for the peasants to have insight in to the state affairs and realize what they invest in (Jovanović, 1997b).

“No one cares primarily for the village and its troubles. The existing economic institutions – farmers’ cooperatives, agricultural and landowners’ associations – are poor and not up to date. Political parties, even those that call themselves peasant parties, pursue ‘high-profile state politics’, resolve large national and state-legal matters, unable to deal with the peasant’s everyday needs.” (Jovanović, 1997b, p. 228)

All the above-mentioned leads D. Jovanović to conclude that peasants, even when they are rich, abide in physical and spiritual darkness, in spatial and technical isolation – outside the civilization (Jovanović, 1997b). In his later works, published after the Second World War, Jovanović will once again repeat something similar: “The village – it is, first of all, darkness and mud” (Jovanović, 1970, p. 169).

The town as an “anti-peasant order”

In his article *Social Structure of Serbia*, Jovanović elaborates on the process of the occurrence of disbalance between the village and the town in our country. Judging by what Jovanović writes, the 19th century, in which this process occurred, can be divided into two periods. In the first period, the backbone of the national life is related to the village because

⁹ Published in 1925.

¹⁰ “With no windows, floors or beds, with no potable water or toilets – peasants’ dwellings are a hotbed of contagion” (D. Jovanović, 1997b, p. 228)

the majority of the population lives in the village and organizes cultural, economic and political life around village institutions (the church, the municipality, the cooperative)¹¹. The second period refers to the second half of the 19th century, when the elements of the modern state are created and there is a breakthrough of capitalist relations¹², because of which peasants lose their current position, while towns gain primacy over the village (Jovanović, 1991). Social changes taking place at the turn of these two periods are key to understanding the creation of disbalance between the village and the town in Serbia.

This conflict between the village and the town is not the fate only of the Serbian/Yugoslav society, but it derives from the very differentiation of these two types of settlements, and that is why Jovanović considers that relationship in the historical length as well. Namely, the conflict between peasants and town people is found by Jovanović as older than many others familiar to different civilizations. It is the relationship between the protected and the unprotected, the privileged and the unprivileged, exploiters and the exploited. “The town in itself is a whole system of defence” (Jovanović, 2021b, p. 355). With the **fortress**, **court** and **church** (emphasized by D. J.), it is an exceptionally anti-peasant order. Due to exposure to assaults and dangers, the peasant had to search for protection in the fortress and the court. He paid that service with the lack of freedom, hard work, service and humility. On the other hand, the church had the role of making that relationship legitimate¹³. This relationship culminated in feudalism. The court and the church were succeeded by the rule of the bourgeois class, which found new ways of governing the peasantry. Opposite the peasant, according to D. Jovanović, this class placed **the bazaar and the office** (D. J.) in larger towns (D. J.), while in the era of developed capitalism, the town is also strengthened with the addition of **the factory and the bank** (D. J.). With this picturesque description, D. Jovanović quite skilfully and clearly draws our attention to the fact that the bazaar (artisans and merchants) and the office (so-called gentlemen), the factory and the bank are those social institutions via which the peasant comes into contact with the town (and changes), i.e., the point where these two worlds mix. However, in addition to that, they also constitute intermediaries between him (the peasant) and those who decide about his life. According to Jovanović, the peasant has different attitudes towards the above-listed elements of the town: he respects artisans if they are masters, i.e. if they have their own permanent shops¹⁴, while

¹¹ Peasants went to towns solely for the purpose of trade. However, they did not always go to larger towns of the time just for trade (e.g., Belgrade, Smederevo, Šabac, Užice), but they bought supplies at the crossroads, at cattle and grain markets which later turned into towns (Mladenovac, Lazarevac, Palanka, Svilajnac, Čačak, Kraljevo) (Jovanović, 1991). Therefore, peasants settled in the towns that were founded and developed in the 19th century.

¹² Here D. Jovanović specifically refers to the creation of the state apparatus (prohibitions, laws, regulations), organization of the army, rapid development of towns (with well-arranged streets, large buildings, shops and institutions), the introduction of tax obligations for peasants, destruction of family communities and solidarity, an increasing number of civil servants, gentry, merchants, artisans etc. (Jovanović, 1991)

¹³ “The church helped feudal lords to explain that the master on the earth is the same as God in heaven [...] The peasant must be grateful for being allowed to dwell and work in the fields that had always been the property of his ancestors, but could not be defended.” (Jovanović, 2021b, p. 357)

¹⁴ “As much as they fear petty merchants and horse sellers, peddlers and wayfarers, they trust established artisans and ‘old firms’” (Jovanović, 2021b, p. 362).

merchants, particularly the big-time ones, are his biggest opponents¹⁵. In contrast, judging by how, according to Jovanović, peasants see gentry, we can say that the basic characteristic of that relationship that stand out are distrust and suspicion regarding moral features¹⁶. In their relationship with the authorities, peasants are cautious, while they fear banks and admire factories because they bring benefits¹⁷. Therefore, as D. Jovanović concludes, peasantry has given its best forces, both human and material, to fortresses, castles, churches and monasteries. Later on, whenever it was necessary to defend or win power, the village was at the service to the bourgeoisie, the working class or progressive intellectuals, but it was always insufficiently rewarded for such help (Jovanović, 2021b). Namely, only the forms of subordination changed, while the relationship always remained the same.

The village and the town through environmental issues

In addition to the place that constitutes an “anti-peasant order”, D. Jovanović often writes about the town as an unsound living environment, whereas he seems to consider that issue from two aspects. The first refers to his observations regarding the relationship between the man as a town inhabitant (urban and industrial centre) and his living environment. The other aspect refers to cultural patterns, i.e., the style and way of life of town inhabitants which are produced and passed on in it and affect the quality of the life of individuals.

D. Jovanović clearly understands the negative side of the relationship technology-nature and the man’s responsibility in the process of gaining control of the world with the aid of technology, which led him to such results that at the same time he rules the nature and the world around him more than ever before while, on the other hand, he has never been closer to a disaster or more exposed to dangers against which, initially fleeing, sought protection under the wing of technology.

“Technicians and technologists inhabit the world with installations and machines; in towns it is almost impossible to breathe, it is impossible to walk in the streets and roads; there is less and less space for people in their apartments; industrial civilization is destroying the nature; rivers and lakes, seas and oceans are being polluted, and the oxygen-generating processes are destroyed; there is less and less water for drinking and washing; poisons pollute the air and plants, cattle and food; there is an increasing amount of carbon-dioxide in the atmosphere and the climate is changing disastrously, there is a

¹⁵ “If a worker is affected in the form of surplus value by several per cents when he is paid his wages, the peasant is robbed in an even more explicit and unscrupulous way in the market or in the exchange of goods, via a perfectly unproductive speculation of various parasites” (Jovanović, 2021b, p. 363).

¹⁶ Priests wear “mantles”, army officers carry “swords”, “policemen are violent by duty, MPs are liars by vocation, ministers are thieves with the blessing, high civil servants are corrupted by their urge” (Jovanović, 2021b, p. 365).

¹⁷ Here Jovanović particularly emphasizes that it takes time before peasants realize the negative consequences of capitalism. He primarily thinks about physical and moral degradation of peasants, the destruction of the family, poor-quality air, as well as the fact that a large number of peasants, when they “are separated from the land” (D. J.) do not become qualified labourers. In that manner, they remain torn between the village and the town, between the two ways of life, and that is why they are the first to feel the consequences of crises and tumultuous periods (Jovanović, 2021b).

substantial decrease in arable surfaces, while the world population will double and town population will quadruple by the end of the century. There is a 'crisis of the environment the man lives in', 'the delicate balance in the nature is disturbed' constantly, and 'the future of life might be brought to question'" (Jovanović, 1970, p. 7).

It could be said that Jovanović, dealing with environmental matters or, more precisely, the problem diagnosis as a prerequisite for any action, lucidly observed the same that is current nowadays too and that, with the passage of time, only reaffirmed itself as important and up-to-date. Therefore, speaking about environmental problems, he emphasizes: "It is not most important to force the authorities to undertake action in that direction, but also to make the citizens realize how tragic the situation is, and to make them cooperate consciously and willingly with the earth in its revival" (Jovanović, 2021a, p. 214). A special dimension of the problematic life in the town is reflected in the phenomenon of the "speed mania". Fascinated by numerous technological achievements, the man has made it possible for the things that used to take months to be done in a day or a week, and thus he is involved in the dynamics that does not suit him because he has extremely accelerated the rhythm of his life in that manner. The town inhabitant is much more exposed to that speed than the villager who is connected to the land, and thus to natural conditions with their own pace, independent of human aspirations and desires. In the same manner, for D. Jovanović, the life in the town is extremely problematic from the aspect of permanent self-initiative multiplication of needs that are indispensable. The town appears as a place with huge consumption and low production. "It has impoverished peasants and corrupted townsfolk, while it has neither enriched nor rejuvenated itself" (Jovanović, 2021b, p. 389). The quality of life in the town is not contributed to by what Jovanović calls the "town crowd". "And within each specific town, an indefinite crowd has accumulated with the passage of time, divesting its political and moral level. It has alternately served to progress or to reaction, but it has always degraded characters" (Jovanović, 2021b, p. 377). Moreover, the town as a settlement with new forces constantly and repeatedly flowing into it also "suffers" from what D. Jovanović calls "solubility of the nation".

"... A city is foreign to the nation in whose environment it expands. The people walking in the boulevards are also foreign; the languages heard there are also foreign; there are foreign customs, characters and manners [...] The nation constantly pours its strength, physical and spiritual, keeps pouring into that bottomless barrel and fails to pour its relevant features into it." (Jovanović, 2021b, p. 390)

The village and the town through the vertical dimension of the social structure

The above-described relationship between the village and the town is also of great relevance to Jovanović's understanding of the vertical dimension of the social structure, which he primarily deals with in order to perceive the peasants' position. What he insists on when speaking about the peasants' position is their two-fold exploitation. What does it mean? Namely, D. Jovanović basically takes the class-conflict attitude¹⁸. It means that

¹⁸ For theoretical visions that have been formed in sociological research to date, see in: Mitrović (1995).

the basic conflict in the society exists between those who own capital, or the means of production (which serve them for appropriation and exploitation of someone else's work) and those who work, i.e. produce. According to D. Jovanović, the peasant is a part of the working people (apart from artisan, industrial, agricultural and intellectual workers, civil servants etc.), and that is why he is exploited as a producer (in the market – as a seller and a buyer, by taxes, indirect surcharges used for fulfilling other people's needs, at counters etc.). However, the peasant is in a subordinate position as well because he lives in the village, and that is why D. Jovanović adds the division/conflict VILLAGE–TOWN to the above-mentioned conflict (WORK–CAPITAL). Therefore, exceptionally bad conditions in the village, as described above, also determine the peasant's position. In that manner, the peasant is doubly exploited: as the producer and as the man "outside the civilization". Hence, it derives that the industrial worker's position is always better than that of farmers or agricultural workers. That is why, although peasants and industrial (or small town) workers have apparently a common interest (their struggle against CAPITAL), due to their different manner of work, the conditions of the working and living environment and the general cultural framework still cannot be together, but constitute two (friendly) classes (Jovanović, 1997b). The conflict between WORK and CAPITAL is primary, while the conflict between the village and the town is of second-degree importance because it is actually a conflict between those who work in the village (i.e., make a segment of the working people) and exploiters in the town, who do not care to change the conditions in which peasantry lives whatsoever, i.e., such position of the village suits them. From it derives that everyone in the village does not constitute the working people, but that in the village there are also those who work and those who exploit (Jovanović, 1997b)¹⁹. However, D. Jovanović, despite being aware that peasantry is not a homogeneous group, very frequently speaks of them as of one social class, not insisting on these differences. Similarly, when determining the position of peasantry, he often insists most exactly on the living conditions (and not on what they do), i.e., on the fact that the peasant is someone living in the village, or "outside the civilization". In that respect, even rich peasants and those with a good economic status have a lower social position in comparison to town inhabitants (Jovanović, 1997b). Does it mean that extremely unfavourable living conditions in the village determine equally the position of all peasants, regardless of their economic status, and thus completely blur class differences? D. Jovanović's attitude to this problem, present in many papers, is rather incoherent. He very often uncritically uses the concepts of the class and the layer, not first defining what he means by them. "It can be discussed whether the peasant is a class or a profession or a layer. It is secondary. It is entertainment for theoreticians. Above all, there is the fact: the man outside the civilization – the peasant – wants to be inside it" (Jovanović, 1927, p. 71).

In his paper *What Every Farmer Needs to Know?*²⁰ D. Jovanović attempted to answer the above-mentioned question more precisely. He starts from the claim that it is an illusion that in the village everyone is the same and that they constitute a homogeneous whole. The opinion that everyone in the village constitute one class is, according to him, stupid reasoning of those who do not distinguish between the class and the layer, and thus do not

¹⁹ This difference between the village and the town, when it comes to the position of peasantry, will also be insisted on by Radomir Lukić (Lukić, 1971).

²⁰ The article *What Every Farmer Needs to Know* was published in 1937 (Jovanović, 1997b).

distinguish the farmer, the landowner or the agricultural worker. Both in the village and the town there are different economic classes, regardless of the fact that they dress identically or live in the same geographical place. Therefore, class affiliation is not determined either by a dressing style or a profession (vocation) to which they belong. If it were like that, there would be as many classes as professions. What divides people into classes?

“People are divided into economic classes by their role in the production process and the turnover of goods [...] It is important whether they participate in the production of goods, possess means of production and what they serve for, or whether they have no means like that at all, but have only their own strength. Succinctly, whether they exploit (use) other people or they are exploited; whether they live from their own work or, due to their particular position in economic life, whether they appropriate the products of someone else’s work.” (Jovanović, 1997b, p. 217)

Therefore, if production of goods is the foundation of our society, and we are in mutual production and working relationships, then what we possess is of the greatest importance. According to it, Jovanović goes on to say that there are following classes in the capitalist society: 1. *Capitalist class* – it includes all those people who possess means of production that serve as tools for appropriation and exploitation of someone else’s work (industrialist, tradesman, banker, landowner etc.); 2. *Working-proletariat class* – it includes all those with no capital whatsoever, with no means of production, but only with their own working strength (physical or mental) they well in the capitalist market. Between these two classes, which constitute two opposite poles in the society (the former has everything – the latter has nothing), there is a *third class* that has means of production, but does not exploit anyone else’s work, but uses those means of production for applying their own work and ensuring their own existence. That is the *property-holding and working class* (which is made of independent existences in the town). These three classes exist both in the town and in the village, while land is the basic means of production in the village, and thus the cause of differentiation. In the village, the representative of the capitalist class is the land owner (the one who has means for production, but they serve for the exploitation of day labourers); the representative of the property-holding and working class is the farmer (the worker on his own land), while the representative of the working class is the agricultural worker. The boundaries between these classes in the village are not always clear and defined (Jovanović, 1997b).

Speaking of the relationship between these classes, Jovanović writes on, it is clear that between the landowner and the agricultural worker there is an irreconcilable class conflict (between work and capital). These conflicts are not so intense either by their scope or by their width in the village as in the town. Moreover, these two classes have no common interest (economic or political) in the village either. On the other hand, although farmers and landowners may seem to have a common professional interest, economic contrasts of these two classes become pronounced when going into the sphere of political matters. When it comes to voting, helping the socially weak, government loans, taxation, savings, debt payments, land allocation etc., the landowner will take an attitude contrary to the interests of farmers and agricultural workers. As for the relationship between farmers and agricultural workers, although they may seem to have a conflict of interests (in the market, the farmer appears as a seller and the agricultural worker as a buyer), it is not of first-degree importance. The

agricultural worker is exploited, first of all, by the landowner and his economic interest in the capitalist society involves the improvement of working conditions, increased wages, obtaining social security, the appropriation of means of production in order to rise to the farmer's level. Therefore, the farmer is, by the nature of his economic interests, an ally of agricultural workers and, although they cannot be categorized into a single class, it is normal and it happens in practice that they struggle together for their economic interests. To this division, Jovanović also adds the above-mentioned difference between the village and the town, deriving from their economic and socio-cultural opposites. However, although it exists, it is not as important as the difference between exploiters and the exploited. Namely, the town does not exploit the village, but capitalism in the town and the village exploits their socially weak elements. Therefore, Jovanović claims that the opposite between the village and the town is not so large "as the economic opposite between the capitalist class, on one side, and farmers and the working class on the other side, no matter whether the latter live in the village or in the town" (Jovanović, 1997b, p. 221). Nevertheless, Jovanović does not fail to emphasize here that the difference between the village and the town in our society is too large and abnormal.

According to the above-mentioned, it is clear what D. Jovanović refers to under classes. Therefore, peasants are not a single class²¹, but they are apparently a layer. It is indicated by the above-cited sentence in which D. Jovanović states that those who do not distinguish between the layer and the class do not actually distinguish between the peasant and the farmer, the landowner or the agricultural worker. In his book *Reflections on Morality*, D. Jovanović will confirm that in several places. Apart from mentioning on many occasions that peasants are a layer²², D. Jovanović here also defines what the layer affiliation is based on: "People are divided into layers by their respective social status, by the position in the society, regardless of their property status" (Jovanović, 2021b, p. 491). Namely, due to their living in a constantly subordinated position, which is accompanied by social humiliation and poor living conditions, peasants seem to constitute one layer. For that reason, it is not surprising that D. Jovanović most often speaks about peasants as a unique social group. This social humiliation has lasted very long historically. Unlike slaves, who as town people, in the event of their liberation (or being bought) could progress socially, peasants had no such luxury (Jovanović, 2021b). "In all social systems – from slavery to capitalism and quasi-socialism – peasants were ranked the lowest even by the place of their residence" (Jovanović, 2021b, p. 410).

This somewhat longer consideration of Jovanović's understanding of the vertical dimension of the social structure was aimed at showing that he used the very difference/

²¹ It is a question how much the given structure of the capitalist society suits the state in the Kingdom of SCS/Yugoslavia (particularly when it comes to the village), since D. Jovanović himself writes that there are no clearly marked classes, that industry is poorly developed and that the only true capitalist is actually the state (Jovanović, 1991). In contrast, if we take into account that in 1938, out of about 10 million peasants, 6.7 million of them owned land with the area of up to 5 hectares (out of which 3.1 million owned land with the area of up to 2 hectares) (according to S. Šljukić and M. Šljukić, 2012), it can be derived that, based on the proposed structure, they would belong to the class of farmers and agricultural workers who "go together". Accordingly, almost 70% peasants belong to one class.

²² For example: "*Merchants and artisans* are, after peasants, the most determined layers..." (Jovanović, 2021b, p. 459).

inequality between the town and the village to demonstrate why the class analysis is not always sufficient to perceive the social position of an individual or a group. In his determining the class position and insisting on the class conflict, we can undoubtedly see the influence of Karl Marx's teaching. However, the idea that the social position does not need to be determined only by the class position, but can also depend on the social status²³, points to Weber's understanding of social stratification, although in D. Jovanović's works available to us, almost nothing proves that he was particularly familiar with Weber's theory²⁴. In any case, D. Jovanović, just like M. Weber, perfectly understood that in certain circumstances the status (layer) position could be more important than the class position²⁵ or "cut" class differences, although he does not use those exact words anywhere. He proves it on the example of peasantry, by insisting on the two-fold exploitation and, first of all, on social humiliation of peasants. All the above points to the sociological talent manifested by D. Jovanović. Much earlier than it became clear in sociology that to understand social stratification in the modern society it is necessary to combine class and status analyses (Antonić, 2009), D. Jovanović had done it in his attempt to perceive the position of peasants adequately.

*The village and the town through the relationship
between agriculture and industry*

Finally, the relationship between the village and the town, in particular their interdependence, were also perceived by D. Jovanović through the analysis of the relationship between agriculture and industry, as two main economic activities associated with one or the other type of settlement. Although aware that being a peasant does not always mean dealing with agriculture²⁶, Jovanović stresses that in the largest number of countries, and particularly in our country, the agrarian coincides with peasantry because peasants mostly deal with agriculture. Namely, in agrarian countries (such as the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia used to be), agriculture is still a peasant occupation, as well as a way of life. "Life in the village and land tillage – those are two factors of the physical and social structure of peasantry as a social whole" (Jovanović, 1997b, p. 150). This, according to M. Mitrović, derives from the author's general anthropological assumption, close to Marxist provenance, that labour and activity of individuals and groups crucially determines their social and human character (Mitrović, 1993).

²³ Max Weber (1976) associated the status position with the social reputation that primarily depends on the way of life (Weber, 1976). While, according to Weber, the class points to the market position, the status speaks of the social position (Antonić, 2009). D. Jovanović states almost the same: "If the layer is a social category, the class is a purely economic category..." (Jovanović, 2021b, p. 491).

²⁴ In two volumes of the book *Reflections on Morality*, printed on almost 2,000 pages, we find that D. Jovanović mentions Max Weber only in one place, in the context that has nothing to do with social stratification. In other works of D. Jovanović, which were available to us, there is no mention of Max Weber.

²⁵ "The layer solidarity among peasants is far stronger than class division into the wealthy and the poor" (Jovanović, 2021b, p. 337).

²⁶ D. Jovanović made the difference between "the peasant" and "the agrarian". He thought that the peasant was a social category, while the agrarian was an economic-technical category (Petranović, 1993).

As for industry, in his brochure *Agriculture and Industry* Jovanović defines it as: organized labour of a larger number of people who divided jobs by profession and who use tools and machine, or as a collection of jobs and enterprises whose direct object is the processing of raw materials. He will stress the developed labour division as its special feature (Jovanović, 1925). In his doctoral dissertation, D. Jovanović (2021c) perceived the process of industrial production from the perspective of the human factor of production, or the conditions under which workers make their best contribution to production. Searching for the appropriate incentive system, the author starts from two basic principles: wellbeing and fairness. The optimal yield is actually the one realized by the means based on these principles. Three main postulates based on these principles and the yield deriving from them are: 1. maximum income, 2. minimum troubles, 3. Equal opportunities for all producers (Jovanović, 2021c). In this study, just like in all other works, Jovanović shows that he does not believe in given dogmas and formulas, that he does not start from purely economic gains, but that his starting point always and in everything is the man, or the producer.

D. Jovanović begins his book *Agrarian Policy*²⁷ with the thesis that the importance of the agrarian grows simultaneously with its decreasing universality. The fewer people deal with agriculture, the more industry will progress, and the significance of the agrarian will increase.

“The appearance and strengthening of town *centres*, non-peasant, bourgeois population, the creation of manufacture with numerous workers, and later on of concentrated *industry*, with all the consequences it brings along – those were the factors stressing the relevance of the agrarian and the importance of agriculture” (Jovanović, 2021d, p. 12).

At the beginning of the 20th century, as D. Jovanović writes, the importance of the village and agriculture to towns and the modern society in general is reflected in the following:

²⁷ D. Jovanović published his book (textbook) *Agrarian Policy* in 1930. The book was initially intended as a textbook that would help students prepare an examination. However, according to the afterword by Momčilo Isić (2021) to the second edition, the book awakened huge interest immediately its publication, followed by numerous reviews in the press, professional and scientific journals. The afterword to the second edition, written by M. Isić, is a special overview of those texts, i.e. the ways in which the scientific and professional public evaluated this book. In the majority of cases, the authors had a positive opinion about the value and importance of the book. The scope of the problem considered by the book was emphasized, as well as the current moment of its publication (referring to the economic, or agrarian crisis), the importance of the proposed measures, the author's competence, exhaustive literature used by the author (and its overview), the value of his personal insights and observations, the clarity and beauty of his writing style, the number of facts and data it contains, its importance to agronomists, as well as politicians, public figures and statesmen. Naturally, there were some objections to the book. They are mostly related to the assessments of certain people (Aleksandar Stambolijski), certain conclusions and attitudes, the lack of clarity in the consideration of certain matters, the manner in which the author founded his method of observation, presentation and research, but primarily to the fact that the book is oriented towards social rather than economic matters, which is problematic from the perspective of economic science. The most prominent critic was Mirko Kosić, PhD, who assessed the book as primarily political and bad for students, while he described the author as incapable of objective economic reasoning in the agrarian policy. In the end, Isić (2021) points out that some objections, even the justified ones, do not reduce the value of this book, the most comprehensive in the Yugoslav territory at the time.

1. Food production should be increased due to the increasing population numbers²⁸;
2. Agriculture provides industry and crafts with the main raw materials²⁹;
3. Farmers are numerous consumers of industrial and artisan products³⁰;
4. Agriculture is a reservoir of health and physical strength³¹;
5. The village and agriculture are a brake in the town dynamics, both in positive and negative terms (Jovanović, 2021d).

Interestingly, we find quite similar statements in the works of Pitirim Sorokin and Carle Zimmerman, in their book published one year later (in 1931), *Principles of Rural-Urban Sociology*, when they write about why villages are needed by towns (according to S. Šljukić and M. Šljukić, 2012). Through the relationship village/town and agriculture/industry, Jovanović also explains migration processes from the village to the town. On the one hand, he stresses that it is a frequent phenomenon where there is a large estate system in agriculture, but peasants also leave the village because of their desire for comfort and due to the poor state of the village and agriculture. In that segment, D. Jovanović formulates a sociological law of its own, that it is impossible to return to the land. "Whoever once separates themselves from the land, particularly from the work on the land, he will be lost forever to the village and agriculture" (Jovanović, 2021d, p. 208). In the end, he predicts that it is necessary to bring agriculture closer to industry (which will give rise to agricultural industry), but also to bring the village closer to the town.

"Future will not abolish industry, but it will industrialize agriculture. It will not destroy farmers, but enable them to produce better and to spend more [...] It will not destroy villages but bring them culture and a more comfortable life. Such future is borne on poets' dreams and technicians' inventions; it must be helped by reforms and institutions of agrarian policy" (Jovanović, 2021d, p. 418).

Unfortunately, we have not experienced the future predicted by Jovanović. The accelerated industrialization process in socialist Yugoslavia was conducted at the expense and to the detriment of peasants.

CONCLUSION

The village/town relationship is reflected through numerous questions considered by D. Jovanović, mostly occurring in two forms: (1) when he directly analyzes the differences

²⁸ Here D. Jovanović emphasizes that, apart from the increasing population numbers on the planet Earth, there is also an increasing number of those who do not care for means of their nutrition (urban centres), despite being the largest consumers.

²⁹ Besides mining, the largest number of raw materials for industry comes from cattle breeding, farming and forestry.

³⁰ Inspired by the ideas of Henry Ford, whose book *My Life and Work* was translated by D. Jovanović, here he emphasizes that the consumer power of broad masses of people, i.e. peasants, is of great importance to industry.

³¹ The way of life in the village makes peasants more resistant than town inhabitants. In addition, the birth rate in the village is much higher than in the town. Therefore, by coming to the town, peasants refresh and revitalize the town population.

and interdependence of these two types of settlements (regarding the development level and environmental circumstances) and (2) when through that relationship he analyzes other matters (the vertical dimension of the social structure, the relationship between agriculture and industry etc.). Although his observations about this relationship most often refer to the Yugoslav/Serbian society, we see that there are considerations with a much more general meaning. Just as in the case of numerous other topics, his opinion about this matter is fragmented, scattered in a large number of papers and not easy to follow. It is particularly contributed to by his writing style which, despite its clarity and precision, quite often does not suit today's language of science. While reading his works, one gets the impression that Jovanović is a philosopher, sociologist, psychologist, politician, ideologist, depending on his intention while writing the given work.

Nevertheless, his work is rich in sociologically quite significant insights. He very clearly and picturesquely explained and proved why the excessive difference between the village and the town is not sustainable in the long run and why it must be changed. Of course, his work is also rich in proposals as to how to resolve that, many of which are equally applicable today too (raising the social and cultural level of the village, development of farmers' cooperatives, industrialization of agriculture). In any case, nowadays we are suffering the consequences of the failure to resolve that problem. Almost one century after Professor Slobodan Jovanović drew D. Jovanović's attention to the fact that the balance between the village and the town was too disturbed and had to be restored, we witness the same problem that, of course, having in mind its duration, is much larger nowadays. In terms of the civilizational development discussed by D. Jovanović, the Serbian village is still substantially behind the town. According to the National Program for the Revival of Serbian Villages (2020), Serbian villages are characterized by a poor access to basic infrastructural contents (road network, water supply, electric power supply, sewerage, telecommunication network) and a poorer quality of residential facilities as compared to urban areas. However, it seems that a much greater problem than this is the fact that our villages are dying out (more than 94% rural settlements have had a negative birth rate for many consecutive years), which has chaotic and safety-affecting consequences. The situation is particularly unfavourable in mountainous, south-eastern and strategically important border areas of the country. According to the 2011 census, 1,034 settlements (or villages) in Serbia have the population under 100 inhabitants, while 551 settlements have under 50 inhabitants. Taking into account the present demographic projections, it means that almost one quarter of the total number of rural settlements will be deserted by 2041 (National Program for the Revival of Serbian Villages, 2020). D. Jovanović's observation that it is impossible to return to the land (the village), while the village survival program must be based on retaining people in the village (Jovanović, 2021d), seems absolutely true even nowadays. The problem with the village desertion in Serbia is so serious that there are those who claim that the struggle for villages has been lost and that now small towns should be rescued (Gulan, 2019). Serbian towns are overburdened by numerous environmental problems today. On many occasions in the past few years, we have read the news about Belgrade being one of the most polluted cities in the world. Jovanović's claim that the modern town man will not give up electric devices, but wants to have green trees, the sun, open space and good air to breathe, seems to be even more current nowadays (Jovanović, 2021a). Industrialization of agriculture seems to be an

equally good and applicable solution as at the time when D. Jovanović wrote about it, but it is not being worked on seriously. It seems that in the process of industry development in today's Serbia agriculture is not substantially taken into account.

A large part of the problem in the village revival process is found in the insufficiently clear vision of the state regarding the direction and the manner of helping the village. It is also illustrated by the applicable Strategy of Agriculture and Rural Development of the Republic of Serbia (2014–2024), in which numerous predictions (for example, about the growth of agricultural production) do not reflect the actual state of affairs. The most significant progress regarding investments in the village is seen in the efforts of the state to help the village revival through its support to the projects of farmers' cooperatives. In a way, these projects are partially the realization of Dragoljub Jovanović's vision, since he often spoke about cooperatives as a necessary instrument for improving the quality of life in the village. However, it is only a "drop in the ocean" of hopelessness in which the Serbian village currently happens to be.

In our opinion, if we really care about the Serbian village, from the aspect of our activities, the future will have to involve the formulation of a new agrarian and social reform that will be realistic and in line with new technological achievements, taking into account national demographic problems, as well as predictions and European trends in the field of agriculture. Special significance to it is also given by the fact that the poor results achieved so far in the revival of the village are largely the consequence of inadequate decision-making in the political sphere. People who deal with the agrarian policy in our country seem to forget that it does not refer only to the field of agriculture, but, as Jovanović used to write, a modern agrarian policy resolves economic, social, cultural, political and organizational tasks (Jovanović, 1921d).

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Antonić, S. (2009). Status Analysis: A Complement or an Alternative to the Class Analysis. *Sociološki pregled*, 43(4), 481–502. DOI: [10.5937/socpreg0904481A](https://doi.org/10.5937/socpreg0904481A) [In Serbian]
- Dinić, D. (1999). *Peasantry as the Destiny of Dragoljub Jovanović*. Beograd: Institut za političke studije [In Serbian]
- Gulan, B. (2019). *Rural Environments in Serbia – Saving Villages and the State*. Novi Sad: Prometej [In Serbian]
- Isić, M. (2021). *Afterword to the Second Edition*. In: D. Jovanović *Agricultural policy* (425–427). Pirot: Istorijski arhiv Pirot, Porodica Dragoljuba Jovanovića [In Serbian]
- Jakšić, B. (1991). *Freedom from Fear, Dragoljub Jovanović between two authoritarian Yugoslavia*. In: D. Jovanović *Freedom from Fear* (V–XXI). Beograd: "Filip Višnjić", Naučna knjiga [In Serbian]
- Jovanović, D. (1921). *Agriculture and Industry: a look at their past, present and future*. Novi Sad: Matica srpska [In Serbian]
- Jovanović, D. (1927). *Cult of Labour*. Beograd: RAD [In Serbian]
- Jovanović, D. (1970). *Serenity: Modern Man, Nature and Civilization*. Beograd: D. Jovanović [In Serbian]

- Jovanović, D. (1991). *Freedom from Fear*. Beograd: "Filip Višnjić", Naučna knjiga [In Serbian]
- Jovanović, D. (1997a). *Political Memories. 1. Enthusiasm*. Beograd: Kultura [In Serbian]
- Jovanović, D. (1997b). *The Peasant – His Own Man*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije [In Serbian]
- Jovanović, D. (2021a). *Reflections on Morality*, vol. 1. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Jovanović, D. (2021b). *Reflections on Morality*, vol. 2. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Jovanović, D. (2021c). *Optimal Labour Yield*. Pirot: Istorjiski arhiv Pirot, Porodica Dragoljuba Jovanovića [In Serbian]
- Jovanović, D. (2021d). *Agricultural Policy*. Pirot: Istorjiski arhiv Pirot, Porodica D. Jovanovića [In Serbian]
- Jovanović, N. (1994). *The Agricultural Leftism in Serbia 1927–1939*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije [In Serbian]
- Jovanović, N. (2000). *Life for Freedom without Fear*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije [In Serbian]
- Lukić, R. (1971). *Social Stratification as a Cause of Social Conflicts in Yugoslavia*. *Sociologija* 3/71 [In Serbian]
- Miljković, A. (1993). On Sociology and Social Phenomena in the Works of Dragoljub Jovanović. In: B. Đurović, D. Đorđević, B. Jakšić (eds.) *A man free from within: Dragoljub Jovanović – scientist, politician, sufferer* (5–29). Niš: Gradina [In Serbian]
- Mitrović, M. (1993). Sociology of Dragoljub Jovanović. In: B. Đurović, D. Đorđević, B. Jakšić (eds.) *A man free from within: Dragoljub Jovanović – scientist, politician, sufferer* (31–45) Niš: Gradina [In Serbian]
- Mitrović, M. (1995). The Village and the Town – Complementary Socio-Cultural Models. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* Vol. XLIV, 41–54. Available at: <https://www.rastko.rs/antropologija/glasnici-ei/44/mmitrovic.pdf> [In Serbian]
- Nadić, D. (2006). *Thought on the Work of Dragoljub Jovanović*. Beograd: D Nadić [In Serbian]
- National Program for the Revival of Serbian Villages* (2020). Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede [In Serbian]
- Petranović, B. (1993). Dragoljub Jovanović – Ideas and Destinies of politicians. In: B. Đurović, D. Đorđević, B. Jakšić (eds.) *A man free from within: Dragoljub Jovanović – scientist, politician, sufferer* (75–93). Niš: Gradina [In Serbian]
- Stevanović, Đ. (1987). Rural Sociology in the Papers of Dragoljub Jovanović. In: P. Marković (ed.) *Yugoslav sociology of villages* (140–144) Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti [In Serbian]
- Šljukić, S., Šljukić, M. (2012). *The Land and People: Peasantry and Social Structure*. Novi Sad: Mediterran Publishing [In Serbian]
- Weber, M. (1976). *Economy and Society*. Vol. 2. Beograd: Prosveta [In Serbian]
- Živić, N. (2021). Political Thought and Activity of Dragoljub Jovanović in the Kingdom of SCS/Yugoslavia. *Politička revija*, 1/2021, 107–127. <https://doi.org/10.22182/pr.6712021.6> [In Serbian]